

In Holland staat een huis

Een kleine geschiedenis van de Nederlandse huiselijkheid

Aan het begin van de 20^e eeuw had de kroeg voor velen de functie van huiskamer: het was er gezellig en warm. Thuis was het benauwd en lagen de kinderen opgestapeld in bedsteden. Betere woningen en een stevige portie gezinsideologie hebben er deze eeuw voor gezorgd dat Nederlanders hun gezelligheid steeds vaker thuis vonden. Met als hoogtepunt de jaren vijftig, toen het hele gezin zich rond de radio schaarde. Maar inmiddels staan er op alle kamers tv-toestellen en geluidsinstallaties, en is ‘grazen’ uit de ijskast doodgewoon geworden. Wat is er nog over van de spreekwoordelijke Nederlandse huiselijkheid?

‘In een woning, aan een plaatsje gelegen, leven man, vrouw en negen kinderen, waarvan de oudste zeventien jaar is. Er zijn twee bedsteden boven elkaar getimmerd, waarin zeven kinderen slapen; de ouders met de twee kleinsten liggen in de andere slaapplek. Binnenkort wordt het tiende kind verwacht. De kamer is vijf meter breed, maar door een houten wand in tweeën gescheiden, zo kan men een deel van de woning aan kant houden.’

Er bestaan vele tientallen rapporten en verslagen met vergelijkbare beschrijvingen van de woonomstandigheden aan het einde van de vorige eeuw. Meer dan eenderde van de ruim vijf miljoen Nederlanders woonde rondom de eeuwwisseling armzalig. In de steden waren vier van de tien woningen eenkamerwoningen, grote gezinnen waren samengepakt in piepkleine etagewoningen of in vochtige kelderruimten zonder enig daglicht. Hygiëne was vaak ver te zoeken, er waren geen wc’s, tientallen gezinnen waren afhankelijk van één kraan. Het was heel gewoon als er meer dan vier mensen in één bedstede sliepen.

Onder de gegoede burgerij nam vanaf de jaren 1850 de bezorgdheid toe over de beroerde leefomstandigheden van het stedelijke proletariaat. De industrialisatie haalde Nederland in de laatste decennia van de negentiende eeuw in hoog tempo overhoop. Kleinschalige, lokale economische verbanden werden ontworpen, familiebedrijfjes en allerlei vormen van huisnijverheid verdwenen om plaats te maken voor grotere fabrieken. Steeds meer mensen werden economisch afhankelijk van anderen. Werkte omstreeks 1850 een op de twee Nederlanders voor een baas, in 1899 waren vier van de vijf Nederlanders voor hun inkomen afhankelijk van een werkgever.

Voor de steden vormden het brandpunt van deze veranderingen. In het laatste kwart van de negentiende eeuw verdubbelde de bevolking in vrijwel alle steden van het land. Het aantal Rotterdammers groeide tussen 1870 en 1890 van 116.000 tot 318.000 en het aantal inwoners van Den Haag van 90.000 tot 206.000. Die snelle groei had verschillende oorzaken: migratie vanuit het platteland (gestimuleerd door de grote landbouwcrisis vanaf 1880), groeiende werkgelegenheid in de fabrieken in de steden, daling van het sterftecijfer en stijging van het geboortecijfer.

Deze bevolkingsexplosie deed de steden letterlijk uit hun voegen barsten. Woningen puilden uit, hele stadsdelen verpauperden. Particuliere verhuurders probeerden aan de snel groeiende vraag tegemoet te komen door razendsnel woningen te bouwen, de ‘revolutiebouw’, waarvan de kwaliteit zelfs volgens de maatstaven van dat moment veel te wensen overliet. Ook waren er voorzichtige initiatieven om woningbouwverenigingen in het leven te roepen die voor arbeiders betere en betaalbare huisvesting tot stand zouden moeten

brengen. Door een gebrek aan financiële middelen kwamen zij niet echt van de grond. Waar het wel lukte, was het vooralsnog een druppel op een gloeiende plaat.

De Woningwet, die in 1902 in werking trad, moest een einde maken aan deze wantoestanden. De wet vormde een grote impuls voor de oprichting van een flink aantal woningcorporaties en voor een actief gemeentelijk volkshuisvestingsbeleid. Daardoor werden in de loop van de eeuw overal in Nederland redelijk betaalbare woningen gebouwd. De Woningwet kende echter een trage start. Feitelijk duurde het tot na de Eerste Wereldoorlog voordat de erbarmelijke woonomstandigheden in de steden begonnen te verdwijnen.

Ook op het platteland, waar in 1900 de helft van de bevolking woonde, waren de woonomstandigheden verre van ideaal, zij het minder slecht dan in de grote steden. Vooral de arbeiders uit de veen- en zandgronden die als losse krachten over het land trokken om zich aan boeren te verhuren, woonden vaak beroerd in hutten van plaggen en planken aan de rand van de hei.

Landarbeiders die bij de boer in vaste dienst waren, woonden doorgaans in kleine huisjes in een naburig dorp of op enkele honderden meters van de boerderij. In de herinnering van een landarbeider zag zo'n huisje er als volgt uit: 'Als je de voordeur opendeed kwam je in een klein portaaltje van een bij anderhalve meter. Van daaruit was je in een stap in de kleine woonkamer, die meteen ook als keuken dienst deed. Naast het woonvertrek was een kleine ruimte met twee bedsteden voor mijn ouders en twee jonge zusjes. Vanuit het portaaltje kon je met een trap naar de zolder. Daar stonden drie tweepersoonsledikanten door mijn vader van oude planken getimmerd. We sliepen op strozakken en de kussens waren gevuld met kaf van haver. Waterleiding hadden we niet, water kwam uit een gemetselde regenbak in de hoek van het portaaltje. Er hing een akertje in die je met een ketting naar boven kon halen. In de regenbak zwom altijd een zeelt rond, een karperachtige zoetwatervis om het drinkwater van ongedierte te zuiveren. Ons toilet was een losstaand schuurtje achter het huis, waar ook de geiten en het varken waren en de kippen hun nachthok hadden. We gebruikten een tonnetje dat regelmatig op onze eigen kleine mesthoop werd geleegd. Closetpapier hadden we niet. We gebruikten oude kranten die in stukken gescheurd in een sigarenkistje lagen.'

Buiten en binnen

In het begin van de twintigste eeuw waren de standsverschillen groot. Dat uitte zich niet alleen in de kwaliteit van de huisvesting, maar ook in de huiselijkheid die men aan de woning mee kon geven. In de volksbuurten was de huiselijke sfeer bijna voortdurend verbonden met de buitenwereld, met de burens, met familieleden, met kostgangers, met de straat, met alles wat zich aandiende. Het was een open cultuur van min of meer op elkaar aangewezen lotgenoten.

In de straten waar de meer gegoede burgerij woonde, zag de huiselijkheid er rond 1900 heel anders uit. Daar moest het huis aan zijn bewoners iets geborgens bieden. Dat kon ook makkelijk, het huis was daar doorgaans groot genoeg voor. Huiselijkheid was hier vooral een gezinsaangelegenheid, waarbij van de vrouw des huizes verwacht werd dat zij daar zorg voor droeg. Dat betekende niet dat ze zelf de handen uit de mouwen stak, daarvoor was er een dienstmeisje. De vrouw des huizes was verantwoordelijk voor de sfeer, de omgang tussen de gezinsleden, het opvoeden van de kinderen. Deze taak van huisvrouw en moeder werd steeds nadrukkelijker voorgesteld als een bijzonder soort roeping van de vrouw, waarin zij haar hele levensvulling kon vinden.

De extraverte arbeiders-huiselijkheid en de introverte burgerij-huiselijkheid waren twee uitersten in de Nederlandse samenleving in het begin van de twintigste eeuw, waarbij het burgerlijk gezinsideaal in toenemende mate de norm werd. Tussen de twee extremen bestonden veel mengvormen. Boeregezinnen bijvoorbeeld stonden geheel in het teken van het werken op het land. Ieder gezinslid, maar vaak ook de grootouders of andere familieleden,

leverde zijn deel aan het werk. Daardoor kregen de onderlinge betrekkingen iets specifiek. Een boerenfamilie vormde een hecht verband, waarin meerdere generaties intensief op elkaar en op het boerenbedrijf betrokken bleven.

Rond 1900 meenden gegoede burgers dat armoede en de daarbij horende ‘zedeloosheid’ van het arbeidersvolk vooral een gevolg waren van ‘onwil’ en ‘onkunde’. Natuurlijk vonden sommigen ook dat er wat gedaan moest worden aan de arbeids- en leefomstandigheden, maar dat was voor de meesten niet de kern van het probleem. ‘Ze zijn slordig en vuil, in de hoogste mate zorgeloos, dom en vol vooroordelen, onoprecht, onmatig en onzedelijk, babbelen en koopziek, lui en onverschillig, van pedagogiek en hygiëne hebben ze niet het flauwste begrip, en wat voor sommigen nog de grootste fout is: ze trouwen te vroeg,’ aldus vatte mevrouw Muller-Lulofs, een van de bekendste woordvoerders van de armenzorg, de toestand van veel arbeidersgezinnen samen.

Wie arbeiders uit hun armoede wilde verheffen, moest hen dus opvoeden. Dat was dan ook het doel van de vele armenzorgverenigingen. Dames uit de betere kringen bezochten de armen die ‘vooruit willen, maar niet kunnen’ om hen aan te zetten tot arbeidzaamheid en spaarzaamheid, zindelijkheid en huiselijkheid. Daarbij gold als vuistregel dat gezinnen die zich niet aanpasten, van hulp werden uitgesloten. De arbeidersvrouwen vormden overdag het aanspreekpunt voor dit beschavingsoffensief. Mannen hoorden pas ’s avonds bij thuiskomst van het hoge damesbezoek en de wijze lessen die daarbij waren gegeven.

Alleen als het niet anders kon vulden vrouwen de huishoudpot aan met werk, vaak door ergens in de buurt huishoudelijke werkzaamheden te verrichten als wassen, strijken en kleren verstellen of door andere vormen van huisnijverheid zoals het vlechten van matten, het draaien van sigaren of het maken van kleding. In de fabrieken waren de lonen voor vrouwen zo laag dat er geen enkele stimulans van uitging om daar aan de slag te gaan. De meeste ondernemers vonden bovendien dat getrouwde vrouwen niet in de fabriek thuishoorden. In Nederland werkte begin van de twintigste eeuw slechts zo’n tien procent van de gehuwde vrouwen buitenshuis.

Een keurbende van huisvrouwen

In de ogen van de dames van betere stand had menige huisvrouw haar vak niet goed in de vingers. De ‘juiste roeping’ ontbrak. Daar moest verandering in komen, vonden de vrouwen die zich inzetten voor vrouwenemancipatie. Zij zagen het huishouden als het terrein dat de vrouw zich goed eigen moest maken. De waardering die ze daarmee zou oogsten, zou de basis vormen om als volwaardig lid van de samenleving te worden geaccepteerd.

Aan het einde van de negentiende eeuw leidde dat tot de invoering van kookscholen, voorlopers van de latere huishoudscholen. De pleitbezorgsters zagen dit soort onderwijs als een mogelijkheid om een ‘keurbende’ op te leiden, die ‘bezield met het voornemen om de ware huiselijkheid te vergroten door tijd te maken voor lectuur, muziek, ernstig praten en ongestoord bezig zijn met de kinderen, hare hersens inspannen om huishoudens te krijgen, waar men dankbaar gebruik maakt van uitvindingen (...), waar men coöperatie zoekt als bezuiniging van tijd, moeite, geld’.

Deze emancipatiedoelen verwaterden snel. In de praktijk werd het huishoudonderwijs een plichtmatige vorm van onderwijs waarin louter huishoudelijke vakken centraal stonden. Tot de Tweede Wereldoorlog bezochten vele tienduizenden jonge meisjes de huishoudschool. Niet vanwege hun behoefte om de juiste roeping te verwerven, maar vooral om aan de leerplicht of de bepalingen van de Arbeidswet te voldoen.

In 1912 was inmiddels wel een vakvereniging opgericht, de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen, ‘omdat het huisvrouwenbedrijf werkelijk een vak genoemd kan worden – een vak waarvoor men kan worden opgeleid en dat beter of minder goed kan worden

uitgeoefend'. De vereniging sloeg aan. In 1921 waren er al tienduizend leden en in 1933 was dat aantal opgelopen tot 32.000, verspreid over 76 afdelingen.

Al deze aandacht voor het huisvrouwenbestaan droeg bij aan een systematische verspreiding van de huiselijke norm. Op tal van fronten werd geprobeerd om arbeiders tot grotere huiselijkheid te bewegen; politieke en kerkelijke leiders, onderwijzers, liefdadigheidsverenigingen, allen leken in de eerste decennia van de eeuw samen te spannen om de arbeider uit de kroeg en bij zijn gezin te krijgen. De strijd tegen de losbandigheid van de arbeiders was algemeen. Sociaal-democraten, katholieken en protestanten werkten aan hetzelfde programma, aan hetzelfde huiselijkheids- en gezinsideaal.

De opmars van apparaten

Alleen met vermanende woorden zou dat programma weinig kans van slagen hebben gehad. Om arbeidersgezinnen te ontdoen van hun 'onbeheerste' volkse karakter was meer nodig dan een opgeheven vinger. Geld bijvoorbeeld. Vanaf 1900 kroop het levenspeil van de arbeidersbevolking omhoog. Na de Eerste Wereldoorlog brak een periode van economische groei aan die zich ook deed gelden in de portemonnee van de huisvrouw.

Bovendien werden vanaf de Eerste Wereldoorlog de effecten van de Woningwet uit 1902 zichtbaar. Er kwamen – overigens ook door toename van particuliere woningbouw – steeds meer en steeds ruimere woningen ter beschikking. In de eerste dertig jaar van de eeuw steeg de woningvoorraad met 55 procent, het aantal eenkamerwoningen nam af van 28 procent tot 7 procent en het gemiddeld aantal vertrekken per woning steeg van 2,7 tot 4,4. De bezetting per kamer daalde met de helft, ook al doordat het aantal kinderen per gezin gestaag daalde.

Er kwam in huis dus meer bewegingsruimte. Niet alles speelde zich meer af in dezelfde ruimte, jongens en meisjes gingen steeds vaker op aparte kamers slapen. Speelden kinderen uit de lagere milieus in het begin van de eeuw voornamelijk de realiteit van volwassenen na, zo gauw zij wat meer ruimte kregen begonnen zij in hun spel hun eigen fantasiewereld te creëren.

Maar het was toch vooral de elektriciteit die een revolutie in huis op gang bracht. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd een begin gemaakt met de aansluiting van grote aantallen woningen op het elektriciteitsnet. In hoog tempo werden walmende olie- en gaslampen vervangen door helder elektrisch licht, dat gemakkelijk te bedienen was en dat alle hoeken van het huis kon bereiken. In 1930 was ruim negentig procent van de kleine elfhonderd gemeenten van elektriciteit voorzien en behoorde Nederland tot de meest geëlektrificeerde landen van Europa.

In het kielzog van de elektriciteit trad een compleet nieuwe wereld de woning binnen. De stofzuiger ging daarbij voorop – uiteraard eerst bij de mensen die het konden betalen. Daarna volgde een hele stoet van elektrische apparaten: het elektrisch strijkijzer, elektrische theelichtjes, eierwarmers, kookplaten, fornuizen, boilers, straalkachels, grills en na de Tweede Wereldoorlog ook wasmachines en koelkasten. Een flink aantal van deze huishoudelijke apparaten kon aanvankelijk gehuurd worden bij de gemeentelijke elektriciteitsbedrijven, die zich uiterst actief toonden om de mogelijkheden van elektriciteit onder de aandacht van de Nederlanders te brengen.

Een groeiend deel van het gezinsinkomen werd aan het huishouden besteed, ook gedurende de economische crisis van de jaren dertig. Steeds gemakkelijker nam men voor de aanschaf van luxeapparaten zijn toevlucht tot betalen in termijnen, een systeem waarmee naaimachinefabrikant Singer al in de negentiende eeuw was begonnen. De inrichting van het huis ging in 'sociaal' opzicht steeds meer tellen. Het laatste-snufje-karakter van de inboedel droeg stevig bij aan het aanzien van burgers.

De moderne tijd drong steeds verder binnen in de Nederlandse huishoudens. Niet alleen door nieuwigheden, zoals huishoudelijke apparatuur, die werkzaamheden vergemakkelijkten, maar ook door uitvindingen die aan de huiselijkheid iets nieuws toevoegden: de radio en de grammofoon. De grote doorbraak kwam in de tweede helft van de jaren twintig, toen Philips met een handzaam radiotoestel kwam. Tien jaar later, in 1937, telde Nederland al meer dan een miljoen radiobezitters. Zij die daar – in de steden - niet toe behoorden maakten massaal gebruik van de radiodistributie; een kabelnet avant la lettre die huishoudens aansloot op een luidsspreker die de gerbuiker de keuze liet tussen twee zenders.

Voor de huiselijkheid was de radio een ongekende aanwinst. Het apparaat hield de mensen thuis. De radio bracht muziek, amusement en andere wereldse zaken waarvoor men voorheen de deur uit moest of die niet of nauwelijks te betalen waren. De radio maakte ook mensen beroemd in de huiskamer, de liedjes van bijvoorbeeld de Ramblers (*Wie is Loesje, wie is toch dat snoesje? Loesje is het snoesje van de drummer van de band*) en Willy Derby (*Hallo! Bandoeng!*) werden al snel door iedereen meegezongen.

Het bezit van een radio gaf aanzien, waarvoor met name arbeiders de kersverse regels van burgerlijke spaarzaamheid terzijde schoven. Of zoals een onderzoeker niet zonder ergernis rapporteerde: ‘In het algemeen kunnen we zeggen, dat een te groot percentage van het inkomen voor luxe wordt uitgegeven. (...) In vele gezinnen ziet men deze toestellen van f250,- à f300,- in mooie salonkasten, waarvan de helft ineens moest worden betaald, en de rest op afbetaling, terwijl men zonder aanschafkosten goede uitzendingen kon verkrijgen van de distributie à f0,50 per week.’

Al die nieuwigheden drongen op het platteland ternauwernood door. Dat had ook een praktische reden: boerderijen werden het laatste aangesloten op elektriciteit. Alles wat de elektriciteit aan vernieuwing bracht, bereikte het platteland met vertraging. Daardoor bleef het dagelijks leven in en rondom het huis langer onaangeraakt door de moderne tijd.

Gezin is geen vergadering

Overigens lieten de meeste arbeiders- en boerengezinnen zich niet zonder meer verleiden tot het moderne, ‘knusse’ wonen, maar bleven hardnekkig volharden in oude huiselijke gewoonten. Vooral de inefficiëntie van het gebruik van de woning was veel moderne woonvoorlichters een doorn in het oog. Tot in de jaren vijftig klaagden zij over het feit dat woonkamers in arbeiders- en boerenwoningen nauwelijks werden gebruikt. Het huiselijk leven voltrok zich in de keuken, terwijl de ‘mooie kamer’ ongebruikt bleef en alleen op zondag of als er visite was, werd betreden.

Waar de huiskamer wel gebruikt werd, wilde het maar niet lukken om de tafel uit het middelpunt van de kamer te verdrijven en de leunstoelen in een knus zitje bijeen te brengen. Hoe de woningindustrie ook haar best deed om de huiskamer functioneel in te richten, de tafel met een lamp daarboven bleef plompverloren in het centrum staan, terwijl de nieuwe leunstoelen in de hoeken van de kamer werden opgesteld. Daar, op de tweede rang, stonden ze eerder als bewijs van verworven welvaart dan dat ze een serieuze bijdrage leverden aan een moderne huiselijke inrichting.

Philips voerde zelfs een gerichte ‘lichtspreidingsactie’ om het alleenrecht van die ene centrale lamp aan te tasten. De boodschap kwam bij velen niet echt over. Zelfs pogingen om via het aanbrengen van meerdere lichtpunten in plafonds in nieuwbouwwoningen de inrichting van de huiskamer te sturen, leden geregeld schipbreuk. De bewoners verplaatsten de lichtpunten vaak zo dat de tafel toch weer in het midden kwam te staan. Nog in 1953 maakte prof. J.H. van der Broek zich in het tijdschrift *Goed wonen* druk om dit halsstarrig gedrag. In een artikel waarin hij de kunst van het moderne wonen uit de doeken deed, vroeg

hij aandacht voor meer bewegingsruimte en voor het gemakkelijk kunnen zitten. ‘Het gezin is immers,’ zo verzuchtte Van der Broek, ‘geen vergadering.’

Aan die tafel in het midden van de huiskamer brachten de mannen inmiddels wel een groot deel van hun vrije tijd door. Wat dat betreft was het beschavingsoffensief zeer geslaagd te noemen. Het kroegbezoek, waar rond 1900 veel tijd mee heenging, liep in de eerste dertig jaar van de eeuw aanmerkelijk terug. Ook de extra tijd die arbeiders kregen door het verkorten van de arbeidsduur na de invoering van de Arbeidswet in 1919 werd voor een belangrijk deel thuis besteed. In een van de eerste grote onderzoeken naar tijdsbesteding onder Nederlandse arbeiders in 1934 bleek dat hobby’s (tuinieren, dieren, knutselen), gezelschapsspellen (vooral kaarten), lezen (driekwart van de bevolking las eind jaren dertig een krant), studeren en naar de radio luisteren de kern waren gaan vormen van de huiselijke bezigheden.

De huiselijke eenwording

De gouden jaren van de Nederlandse huiselijkheid moesten echter nog aanbreken. Die begonnen pas na de Tweede Wereldoorlog. Eigenlijk werden pas tijdens de wederopbouwjaren negentiende-eeuwse ‘toestanden’ voor iedereen definitief uitgebannen. Het ‘tonnenstelsel’, waarbij menselijke uitwerpselen werden verzameld in tonnen die een paar keer per week door een ‘boldootkar’ werden opgehaald, werd pas begin jaren vijftig overal overbodig. De laatste eenkamerwoningen voor gezinnen verdwenen. Op grote schaal werden woningen van geisers voorzien, waardoor huishoudens de beschikking kregen over stromend warm water, een luxe die tot aan de Tweede Wereldoorlog alleen voor welgestelden was weggelegd. De koelkast brak door, in 1964 had de helft van de huishoudens er een, tien jaar later nagenoeg iedereen. In elk huis kwam een wasmachine.

Nederlandse huishoudens begonnen in deze jaren niet alleen in materieel opzicht, maar vooral in cultureel opzicht steeds meer op elkaar te lijken. Het ideaal van spaarzaamheid en soberheid, van geborgenheid en hygiëne, waarmee vrouwen uit de gegoede burgerij in de negentiende eeuw hun beschavingsoffensief richting arbeidersklasse hadden ingezet, werd in de loop van de jaren vijftig en begin jaren zestig bijna algemeen bewaarheid. En disciplinair uitgevoerd: op een vaste dag in de week waste men zich in een teil of aan de gootsteen, deed moeder de was, en ook kende elke dag van de week zo ongeveer zijn eigen maaltijd: woensdag gehakt en vrijdag vis bijvoorbeeld. Ook werden er eenmaal in de week, meestal op vrijdag, schone kleren aangetrokken. Voor de persoonlijke kledingvoorraad gold als motto: ‘Een aan je bast, een in de was, een in de kast.’ Alles in het huiselijk leven kende een ijzeren logica.

Iedereen kende zijn rol in het gezin en spanningen daarover traden zelden naar buiten. Mannen waren kostwinners, vrouwen regeerden over het huishouden en over de huishoudkas, de gezagsverhouding tussen mannen en vrouwen, tussen ouders en kinderen was vanzelfsprekend. Het tegenspreken van ouders werd niet geduld. In die sfeer paste ook de uniforme, grauwe hoog- en nieuwbouwcomplexen die in de jaren vijftig vrijwel overal uit de grond werden gestampt en die in de ontwikkeling van de Amsterdamse Bijlmermeer in de jaren zestig een hoogtepunt zouden vinden. In een cultuur waarin burgers zich nauwelijks van elkaar onderscheidden, waarin terughoudend en soberheid norm waren, bouwde men voor iedereen dezelfde soort woning. Niemand had daar toen bedenkingen bij.

De jaren vijftig waren het hoogtepunt van de Nederlandse huiselijkheid en daarmee ook de bloeitijd van de radio. Radio luisteren was een typisch familie- en huiskamergebeuren. In 1953 luisterden Nederlanders boven de achttien gemiddeld bijna zestien uur per week. Jongeren woonden nog thuis tot ze trouwden en meestal was alleen de huiskamer verwarmd. Voor individualisme was simpelweg weinig ruimte.

De radio bracht het gezin in de avonduren bijeen. Elke avond was er wel een familieprogramma. De KRO verzorgde het programma *Negen heit de klok*, een programma met sketches, liedjes en muziek. Hoogtepunten waren de conversaties van Kris, Kras en meneer Kruijmeltje, die na hun onderlinge begroeting altijd constateerden: ‘Hè, hè, daar zitten we weer’ – jarenlang een geveugelde uitspraak in Nederland.

De NCRV zond het programma *Mastklimmen* uit, een radiospel waarbij deelnemers vragen moesten beantwoorden. Een ham vormde daarbij de hoofdprijs. Als men de laatste vraag goed had, mocht men in de mast klimmen en proberen de ham te pakken. Aan dit programma heeft het Nederlands de uitdrukking ‘hamvraag’ overgehouden.

Van de VARA waren het vrolijke feuilleton *De Familie Doorsnee* (geschreven door Annie M.G. Schmidt) en het gevarieerde zaterdagavondprogramma *De Showboat*. Verreweg het populairste programma was van de AVRO, *De Bonte Dinsdagavondtrein*, die al voor de oorlog was gaan rijden en waarvan vele Nederlanders het beginlied meezongen:

*Elke dinsdagavond doet een bonte dinsdagavondtrein
alle huizen aan van ons land,
en hij leert de mensen weer een beetje vrolijk zijn,
overal waar hij belandt.
Tsjoeke, tsjoeke, tsjoeke
geef hem veilig spoor
tsjoeke, tsjoeke, tsjoeke
laat hem lachend door!
Want de volgepropte Bonte Dinsdagavondtrein
puft uw zorgen aan de kant.*

Nederlanders deden in hun huizen niet alleen steeds vaker dezelfde dingen, ze aten ook ongeveer hetzelfde. Er zijn per hoofd van de bevolking nooit zo veel aardappels gegeten als aan het eind van de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig. In acht van de tien huishoudens kwamen ’s middags (op het platteland) of ’s avonds (in de grote steden) aardappels, groente en vlees op tafel. In 1964 bestond volgens de meeste Nederlandse huisvrouwen de lekkerste maaltijd uit de volgende gerechten:

vooraf: tomatensoep, kippensoep of groentesoep;
hoofdgang: kip, biefstuk of karbonade, aardappelen, appelmoes, sperziebonen of doperwtten;
toe: pudding of vla.

Er was bijna niemand die bij het aanhoren van dit lijstje een vies gezicht trok. Integendeel, over smaak werd toen in Nederland niet getwist.

Onmaatschappelijkheid

Hoezeer fatsoen, netheid, hygiëne en spaarzaamheid de disciplinaire norm geworden waren, bleek uit het onbekommerd paternalisme waarmee gezinnen die niet aan deze normen voldeden na de oorlog werden benaderd. Het was hetzelfde soort gezin dat ook voor de oorlog menigeen zorgelijke uitspraken ontlokte, maar na de oorlog werden de bemoeienissen indringender. Zonder enige schroom trokken jonge sociologen en sociografen volkswijken binnen om deze gezinnen de maat te nemen.

Er is tussen 1947 en 1960 een complete bibliotheek volgeschreven over de leefwijze van ‘asociale’ gezinnen. Geen huiselijk detail bleef daarin onbesproken. Onderzoekers beoordeelden op schalen van 0 (slecht) tot 4 (goed) talloze materiële en geestelijke aspecten

van de levenswijze van het gezin. Voeding, hygiëne, kleding, vaatwerk, ontspanning, muziekvoorkeur, ambities van ouders voor opleiding van de kinderen, alles kreeg een cijfer. Alle gezinsbeoordelingen uit een buurt werden bij elkaar opgeteld en resulteerden in een soort gemiddelde, waarbij vaak cirkels werden gebruikt. Hoe voller de cirkel, hoe beter het met de wijk was gesteld.

Vulde de cirkel zich niet of nauwelijks, dan was de wijk asociaal. De meest vergaande maatregel was dan een gedwongen verhuizing van de grootste probleemgezinnen naar ‘gezinsoorden voor onmaatschappelijken’, die ver van de stad in Drenthe en Overijssel waren gelegen en waar mensen onder streng toezicht van maatschappelijk werkers werden ‘heropgevoed’. In principe mochten ze niets in deze oorden, tenzij de leiding er toestemming voor gaf.

Het reglement peperde hun vanaf de eerste dag in, dat ‘de bewoners verplicht zijn zich te gedragen naar de algemeen bekende normen van moraal en fatsoen’. Daar hoorde in ieder geval de verplichting bij ‘wekelijks een douchebad te gebruiken’. Tussen 1952 en 1960 zijn 350 gezinnen naar deze oorden overgebracht; in 1960 werden de gezinsoorden gesloten, omdat ze te duur werden en nauwelijks effect hadden.

De arbeiders die minder slecht scoorden in de onmaatschappelijkheidsmetingen kregen te maken met minder ingrijpende vormen van overheidsbemoeienis: met ‘samenlevingsopbouw’ in de vorm van gemeenschapshuizen, buurthuizen en andere wijkvoorzieningen, en met nieuwe initiatieven van een opkomende elite van welzijnswerkers.

Eenstemmig en sober

De onmaatschappelijkheid vormde echter een rimpel op de oceaan van Hollandse keurigheid. Op de overgrote meerderheid van de Nederlandse gezinnen was helemaal niets aan te merken. In 1964 verrichtte Philips een groot onderzoek naar de tijdsbesteding van de Nederlandse huisvrouw. Daaruit kwam een overweldigende tevredenheid onder huisvrouwen naar voren: 85 procent had helemaal niets te klagen.

Maar nog interessanter was dat dit onderzoek ook in beeld bracht hoe huishoudens er in 1964 uitzagen. De onderzoekers hadden in honderd huizen foto’s van keukens, woon- en zitkamer gemaakt, die – zonder enig commentaar – achter het onderzoeksverslag waren afgedrukt.

Vrijwel alle gefotografeerde huiskamers waren redelijk vol. In veel gevallen stond de tafel nog steeds pontificaal in het midden van de woonkamer, het kwam nog maar zelden voor dat de tafel in een hoek of tegen de muur stond. De meeste huiskamers hadden inmiddels wel een zithoek, waar op een vloerkleed een paar leunstoelen (houten leuning, houten poten) zich rondom een robuuste salontafel hadden geschaard. Bankstellen ontbraken nog. De onverslijtbare smyrna-tafelkleden (het Perzisch tapijtje) waren zeer populair, vaak gecompleteerd door een rond kanten kleedje waar nog een bloemetje of een theepot op stond.

Katholieke huishoudens kon je in één oogopslag herkennen aan het kruisbeeld boven deur of schoorsteen. Boekenkasten waren zeldzaam, daarentegen prijken donkere dressoirs overal tegen de lange muur van de huiskamer. In geen enkele huiskamer stond een telefoon; voorzover aanwezig hing die in de gang. De radio was echt ingeburgerd en stond veelal op een apart tafeltje, met daaronder plaats voor de radiobode. Planten en bloemen waren betrekkelijk schaars, behalve in het Zuiden van het land, waar sanseveria’s voor het raam tot de vaste inboedel behoorden.

De keukens ademden zonder uitzondering dezelfde sobere sfeer. Ze waren smal, keukenkastjes ontbraken boven het granieten aanrecht. De ruimte onder de gootsteen werd in veel gevallen met een gordijntje afgeschermd. Meestal hing er één keukenschap waarop alle pannen waren gestapeld, de rand van het schap afgezet met een keurig kanten kleedje. Gekookt werd er op een tweepitsgastoestel, fornuizen waren zeldzaam, in menige keuken

stond nog een petroleumstel om het eten warm te houden. De meeste keukens beschikten inmiddels wel over een koelkast.

Honderd foto's van huiskamers en keukens in 1964 laten een beeld achter van een ontluikende, maar nog ingetogen rijkdom. Onbedoeld is deze Philips-reportage een soort finishfoto geworden van wat de operatie-modern-gezin genoemd kan worden. In de negentiende eeuw door de verlichte burgerij gestart, leek deze operatie midden jaren zestig haar voltooiing te naderen.

Voor de tv kijkt alles

De Philips-foto's laten nog meer zien. Wie goed kijkt ziet dat in veel woonkamers de televisie haar intrede heeft gedaan. De doorbraak van de televisie kwam pas in het begin van de jaren zestig echt op gang. In 1965 stond in bijna zestig procent van de huishoudens een televisie. Op de Philips-foto's stond de nieuwkomer er echter nog onbeholpen bij. In veel gevallen was het apparaat in een hoek geparkeerd, pal achter een leunstoel. Als de televisie aanging, moest er eerst met meubels worden geschoven. Als de uitzending voorbij was, werden de stoelen weer teruggezet in de oude opstelling.

De eerste kopers in de jaren vijftig kochten niet alleen een televisie, zij verwierven zich – net als met de radio een paar decennia daarvoor – meteen aanzien in de buurt. Een tv-bezittend huishouden in de jaren vijftig kon zich in de warme belangstelling van de omwonenden verheugen en velen kochten het apparaat met als argument dat het 'leuk voor visite' en 'leuk voor kinderen' was. Bij menig tv-bezitter van het eerste uur zat op woensdag- en zaterdagmiddag de huiskamer barstensvol met buurkinderen die naar de eerste kinderprogramma's kwamen kijken.

Die sociale functie verdween naarmate meer huishoudens tot de aanschaf van een televisie besloten. Televisie werd gebruikt zoals de radio gebruikt werd: als een instrument om huiselijkheid en gezelligheid tot stand te brengen. In het weekend maakte men zich op om gezellig met z'n allen te kijken, programma's als *Een van de acht* van Mies Bouwman trokken volle huiskamers. Kinderen mochten langer opblijven en het gezin schaarde zich gezamenlijk rond het toestel. Het duurde niet lang of de gezelligheid werd verder verhoogd met chips, versnaperingen en drankjes.

De televisie ging steeds nadrukkelijker de inrichting van de huiskamer bepalen. In een paar jaar presteerde het apparaat wat woningvoorlichters en -ontwerpers in decennia niet voor elkaar hadden gekregen: de centrale huiskamertafel werd definitief aan de kant geschoven. Alles wat nog in het blikveld van het televisietoestel stond week al snel en het apparaat gaf de stoot tot het massaal aanschaffen van bankstellen, die het mogelijk maakten met meerdere mensen te kijken. Rondom 1970 was de televisie in de meeste huishoudens uitgegroeid tot een centraal punt, waarop de hele huiselijke inrichting zich vervolgens concentreerde.

Niet iedereen stond daarover te juichen. Net als eertijds bij de radio zag een enkeling door de televisie een wereld verloren gaan. 'Er is een indringer onze gezinnen binnengekomen,' aldus zo'n bezorgde commentator eind jaren zestig, 'we hadden alles in de hand. Wij, ouderen, bepaalden wat onze kinderen te zien en te horen kregen. Dat is afgelopen. De tv is gekomen en doet maar.'

Een nieuw levensgevoel

De weldadige rust die Nederland in 1964 ten tijde van het Philips-onderzoek uitstraalde, bleek nog maar een kort leven beschoren. Vanaf het midden van de jaren zestig stak onrust de kop op. Het gezag zat op de schopstoel, tegenspraak werd normaal. Niet alleen in de publieke sfeer van het openbaar bestuur, de politiek en allerlei instituties, maar juist ook in de private, huiselijke sfeer, waar ouders en kinderen aan een vaak verbeterd strijd begonnen over haardracht, kleding, het draaien van muziek, uitgaan en thuiskomtijden.

Feitelijk veranderden sinds de jaren zestig alle betrekkingen in huis. Niet alleen die tussen ouders en kinderen, ook die tussen vaders en moeders. Naar aanleiding van de Oost-Europees aandoende huisvrouwentevredenheid uit het Philips-onderzoek, schreef Joke Kool-Smit een grimmig essay in *De Gids* onder de titel 'Het onbehagen bij de vrouw', waarin ze de vloer aanveegt met elke romantische voorstelling over het huisvrouwenbestaan als 'vak' en 'roeping'. Aan het huishouden was volgens haar geen enkele eer te behalen, laat staan dat er een identiteit of status aan ontleend kon worden. Deze tekst vormde het startschot voor wat als de tweede feministische golf de geschiedenisboeken in zou gaan, een collectieve poging van vrouwen om aan het vanzelfsprekende lot van 'huisvrouw' te ontsnappen.

Natuurlijk, een doorsnee huishouden veranderde niet op slag. Het nieuwe levensgevoel verspreidde zich langzaam. Jongeren en stedelingen waren de vaandeldragers ervan, ouderen vormden de achterhoede. Ook op het platteland drongen de veranderingen uiteindelijk overal door – zij het dat elk boerengezin door de vloeiende overgang tussen wonen en werken altijd iets eigens bleef houden en zich nooit helemaal heeft laten gelijkschakelen met de rest van de huishoudens.

In grote lijnen werden de oude 'bevelshuishoudens' met heldere gezagslijnen vervangen door 'onderhandelingshuishoudens', waarin de gezinsleden opener met elkaar omgaan. De hoogleraar Van der Broek getuigde in 1952 achteraf van een vooruitziende blik: het moderne gezin is metterdaad een vergadering geworden, een democratisch forum waarin nagenoeg over alles gesproken kan en vervolgens ook moet worden.

Losser, intenser en breekbaarder

Het moderne huishouden zoals het zich aan het eind van de twintigste eeuw aandient, heeft iets paradoxaals. Aan de ene kant zijn de huisgenoten lossier van elkaar komen te staan, ze leiden meer hun eigen individuele levens, ze respecteren elkaars privacy en proberen daar ook in huis ruimte voor te bieden (eigen kamers, eigen tv-toestellen, eigen telefoons). Aan de andere kant zijn ondanks deze losheid de emotionele bekommernissen met elkaar intensiever dan ooit.

Voor een belangrijk deel is deze nieuwe onderlinge betrokkenheid te verklaren uit een heel simpel gegeven: er is meer tijd voor elkaar ter beschikking gekomen. Tussen 1960 en 1997 is de gemiddelde arbeidsduur per week met meer dan tien uur teruggelopen, van 48 uur naar 36 uur. Die ruimere tijd hoeft bovendien over minder personen verdeeld te worden, omdat het gemiddeld aantal kinderen per gezin vanaf het midden van de jaren zestig zakt van ruim boven de drie naar ruim onder de twee. Doorsnee gezinnen tellen tegenwoordig gemiddeld twee kinderen, één kind komt steeds vaker voor, drie is – even afgezien van allochtone gezinnen - nog steeds tamelijk uitzonderlijk. Mede als gevolg van het gebruik van de pil zijn mensen ook steeds bewuster het moment van 'kinderen krijgen' gaan bepalen en juist die bewuste keuze maakt dat de emotionele betekenis van de kinderen groter wordt.

De intensievere emotionele betrokkenheid op elkaar brengt in nogal wat huishoudens niet alleen een praatcultuur op gang, zij brengt ook meer narijheid. Waar de verwachtingen ten opzichte van elkaar hoger worden, zijn de teleurstellingen als het misgaat ook groter. Waar oude vanzelfsprekendheden en rolverdelingen vervagen, komen irritaties en problemen eerder ter sprake. Dat geldt niet alleen in huis, dat uit zich ook in de omgang met de burens. Juist omdat deze onbekender zijn geworden, vormen ze eerder een bron van ergernis en ruzie. Ook dat hoort bij het erfgoed van de jaren zestig: het huiselijke arrangement is meer op zichzelf komen te staan en kwetsbaarder geworden.

Huwelijken gaan niet langer per definitie een heel leven mee, aan relaties kan een einde komen. Het aantal echtscheidingen in Nederland is sinds de jaren zestig fors toegenomen. Tussen 1982 en 1986 bereikte de scheidingsgolf haar hoogtepunt en scheidden

er per duizend Nederlanders meer mensen dan dat er trouwden. Een op de drie huwelijken eindigde toen in een scheiding. Inmiddels is deze storm enigszins gaan liggen, wat niet wegneemt dat gemiddeld nog steeds een kwart van de huwelijken strandt. Voor honderdduizenden kinderen betekent dit dat hun opvoeding in meerdere huizen plaatsvindt.

Het model van een rondom moeder en kinderen georganiseerde vorm van huiselijkheid, met een aparte leun- en rookstoel voor vader, wiens grootste huiselijke prestatie was dat hij op zondag het vlees aansneed, heeft zijn vanzelfsprekende alleenheerschappij moeten prijsgeven. Het gezin blijft de meest voorkomende vorm van huishouden, maar daarnaast zijn allerlei nieuwe mogelijkheden ontstaan. Mensen wonen bijvoorbeeld eerst langdurig samen voordat zij aan huwelijk en kinderen beginnen. Steeds vaker blijven mensen tijdens een relatie ‘op zichzelf’ wonen, de lat-relatie: *living apart together*. Er is een snelle groei van eenpersoonshuishoudens (in 1965 14,5 procent, in 2000 34 procent van het totaal aantal huishoudens) en van eenoudergezinnen. Een huishouden met kinderen is bovendien niet langer meer een exclusief voorrecht van heteroseksuele paren, ook homoseksuele paren mengen zich in de zorg voor toekomstige generaties. Sinds 2001 kunnen zij ook officieel in het huwelijk treden.

Ook in huishoudens die wel in de klassieke samenstelling functioneren, is de huiselijkheid niet meer zoals vroeger. De kloeke opofferingsgezinde huisvrouw, of zoals het in de mythologie van het roomse gezin heette: ‘de dappere, stil-lijdende moeder’, de moeder die bestond bij de gratie van de zorg voor anderen; die moeder bestaat niet meer. Natuurlijk, er zijn nog veel vrouwen die thuis de zorg voor het huishouden en voor de kinderen ter hand nemen, terwijl de man de kost verdient, maar ze zien dat niet langer als roeping maar als een vrije keuze. Dat is een groot verschil met het verleden, want zo gauw de zorg voor kinderen dat toelaat, oriënteren vrouwen zich op de arbeidsmarkt.

De arbeidsparticipatie van Nederlandse gehuwde vrouwen, tot ver in de jaren zeventig de laagste van Europa, neemt sinds de jaren tachtig snel toe. In 1996 studeerden er voor het eerst evenveel vrouwelijke als mannelijke studenten af aan de universiteit en niemand koestert nog de verwachting dat deze vrouwen hun academische graad louter in het huishouden te gelde zullen maken.

Vooraf jonge generaties geven de voorkeur aan ‘tweeverdienen’ in plaats van ‘kostwinnen’, zeker zolang er nog geen kinderen zijn. Telde Nederland in 1975 nog 59 procent kostwinnershuishoudens en 13 procent tweeverdienershuishoudens, twintig jaar later was het aantal kostwinnershuishoudens gedaald tot 33 en het aantal tweeverdienershuishoudens gestegen tot 32 procent. Tot een gelijke verdeling van huishoudelijke taken heeft dat echter nog niet geleid: vrouwen steken daar doorgaans twee keer zoveel tijd in dan hun partners. De trend is niet dat mannen veel méér thuis gaan doen, de trend is dat tweeverdieners steeds meer huishoudelijke arbeid uitbesteden of van buiten betrekken: ze gaan makkelijker met het eten om (dat wil zeggen: ze gaan vaker uit eten of laten complete maaltijden thuis bezorgen) en huren schoonmaakhulp (de werkster) en kinderopvang van buiten in. Er is in de jaren negentig een snel groeiende markt voor allerlei vormen van persoonlijke dienstverlening ontstaan. De werkster, de kinderoppas, de klusjesman, de tuinman, de pizzabezorger, het computermannetje – menige tweeverdiener kan er niet meer buiten. En veelal geschiedt de betaling zwart, want wie de werkster wit wil betalen heeft een dagtaak aan administratie erbij en, ja: die tijd ontbreekt.

In 1995 hadden partners in een tweeverdienershuishouden samen per week veertien uur minder vrijetijd dan partners in een kostwinnershuishouden. Grosso modo staan ze echter wel voor dezelfde taken. Voor hen is het huishouden complexer geworden, er moet meer georganiseerd, overlegd en geregeld worden. En er moet meer ‘huishoudwerk’ gedaan worden op

tijdstippen die vroeger als vrijetijd te boek stonden. Dat vertaalt zich vervolgens in een meer doelgerichte aanwending van de vrijetijd. Vrijetijdbesteding heeft voor nogal wat tweeverdieners het imago van ontspanning, van tot rust komen, achter zich gelaten. Alleen al de logistieke organisatie van dit type huishouden kost zoveel tijd dat er een nieuw beroep is ontstaan: gezinsorganizer. Vroeger heette zo iemand gewoon dienstmeisje, tegenwoordig is het als snel een ‘tijdmanager’ die na het eerste gesprek een visitekaartje achterlaat.

Huiselijkheid op de tocht

Velen vinden de opkomst van het uithuizige tweeverdienersgezin een zorgelijke ontwikkeling. Voor hen is huiselijkheid pas ‘echt’ als zij iets geborgens heeft en is afgeschermd van de buitenwereld. Juist die veilige geborgenheid van het gezin staat, zo vreest men, tegenwoordig op de tocht. Is die open huiselijkheid van het geëmancipeerde gezin wel voldoende veilig om nieuwe generaties op te voeden? Zijn mensen niet te veel met zichzelf en met hun carrières bezig en te weinig met elkaar?

De Verenigde Staten vormen in dit opzicht het schrikbeeld. Op film en televisie zien wij daar gezinnen waarbij het middelpunt van het sociale leven wordt gevormd door de televisie en de ijskast. Gezamenlijkheid en geborgenheid lijken zaken die Amerikanen eerder buitenshuis zoeken dan in hun woning; wie honger heeft pakt zijn eten uit de ijskast (*grazing*) en verder gaat iedereen zijn eigen gang. Je ziet je collega’s op het werk vaker dan je vrouw, of je kinderen. De Amerikaanse socioloog Arlie Hochschild schreef er in 1997 een indringende studie over met de veelzeggende titel: *When home bewones work and work becomes home*.

Nog afgezien van de vraag of dit beeld overeenkomt met de werkelijkheid van Amerika, is er voor Nederland niet onmiddellijk aanleiding om te vrezen dat de huiselijkheid aan oppervlakkigheid en onverschilligheid ten onder zal gaan. Nederlanders hebben in dat opzicht ook een reputatie hoog te houden. Gezelligheid en gemeenschappelijkheid zijn zaken die ze hoog in het vaandel hebben. Nog steeds is er in Nederland een grote afzetmarkt voor gezelschapsspelletjes. Ook is bekend dat de opmars van de vaatwasmachine in Nederland trager verloopt dan in vergelijkbare andere landen, domweg doordat veel mensen het gezamenlijk doen van de afwas als een belangrijk sociaal-huiselijk ritueel beschouwen. Nogal wat persoonlijke ontboezemingen zijn in Nederland gedaan met de vaatkwast of theedoek in de hand.

Bovendien lijken kinderen thuis meer aandacht dan ooit te krijgen. Onderzoek naar opvoedingsgedrag in Nederland brengt voor 85 procent volwassenen in beeld die buitengewoon intensief met hun kinderen optrekken, daar veel tijd en zorg aan besteden, en die kinderen alleszins deugdzaam waarden meegeven. Hun opvoedings-top-vijf ziet er als volgt uit: 1. verantwoordelijkheidsgevoel bijbrengen; 2. leren rekening te houden met anderen; 3. leren om zelfstandig te oordelen; 4. bijbrengen van goede manieren; 5. leren verdraagzaam te zijn. Aan pedagogische bedoelingen ontbreekt het dus niet.

Volgens deskundigen is daarmee een nieuw soort huiselijkheid aan het ontstaan. In deze huishoudens gaat een hoog emotioneel niveau van betrokkenheid samen – en dat is een lichte correctie ten opzichte van de jaren zestig – met meer aandacht voor discipline, voor huisregels, voor duidelijke leiding. Niet alles is meer onderhandelbaar, paps en mams stellen weer duidelijke grenzen, maar dat laat onverlet dat de individuele vrijheidsmarge van alle huisgenoten, ook jonge kinderen, in vergelijking met vroeger groot is. Jongeren tussen de twintig en vierentwintig jaar voelen ook nauwelijks aandrang om het ouderlijk huis te verlaten. ‘Hotel mama’ is wel zo aantrekkelijk.

Maar in deze nieuwe huiselijke cultuur past vooralsnog geen *grazing*, zeker niet als dagelijkse bezigheid. De warme maaltijd wordt in Nederlandse huishoudens nog steeds als een belangrijk gemeenschappelijk moment ervaren. In vergelijking met de favoriete warme maaltijd van 1964 (soep, vlees, aardappelen, groente en toetje) is er weliswaar zoveel

veranderd dat het moeilijk voorspelbaar is wat een Nederlands huishouden op een doordeweekse dag op tafel zet. Het kan een pastamaaltijd zijn, quiche, pizza, nasi, soep met stokbrood, iets Mexicaans of Grieks, of toch gewoon aardappelen met groente of een lekkere stampot.

De voorkeur blijft echter uitgaan naar vers eten, diepvriesmaaltijden hebben in Nederland het imago van ‘ongezond’ en hooguit geschikt voor ‘noodgevallen’. Ook de opmars van fastfood, die door de komst van de magnetron op gang kwam, verliep in Nederland trager dan in andere Europese landen.

Wat de spreekwoordelijke Nederlandse huiselijkheid aan het begin van van de eenentwintigste eeuw inhoudt, is moeilijk nauwkeurig vast te stellen. Wonen is, zo zei de hoofdredacteur van het populaire maandblad *VT Wonen* het ooit, ‘niet langer iets instrumenteels. Wonen is iets heel emotioneels geworden. Wonen is leven en genieten.’ Wonen is – zo weten inmiddels alle marketeers te vertellen – ‘een gevoel’. En dat gevoel moet vooral ‘persoonlijk’ en dus ‘uniek’ zijn, want de gedisciplineerde uniformiteit van de jaren vijftig huiselijkheid is verdwenen. De huiselijkheid is geïndividualiseerd, vooral in psychologisch opzicht. Wie op zaterdag een kijkje neemt bij Ikea, kan zich moeilijk aan de indruk onttrekken dat het als het gaat om onze voorkeuren voor het inrichten van onze woningen feitelijk nogal meevalt met die individualisering. Zo gelijkvormig als in 1964 bleek uit de honderd Philips-foto’s is het zeker niet, maar in grote lijnen neigen de smaken van de meeste Nederlanders nog steeds heel erg naar elkaar.

Die psychologische huiselijkheidsbeleving zal vermoedelijk alleen nog maar aan betekenis winnen door de opmars van de informatietechnologie. Vanaf 1995 tot 2002 verdubbelde het aantal computers per huishouden tot bijna 70 procent. Deze technologie, die de huiskamer direct aansluit op informatiebronnen overal in de wereld, stelt huisgenoten in staat om thuis te werken, te studeren en te consumeren. Maar juist als de wereld groter, omvattender, imposanter en opdringeriger wordt, neemt de behoefte toe aan een plek die houvast biedt, een thuis, een heenkomen. Daarom zullen steeds meer Nederlanders hun huis ervaren als een laatste bastion, een veilige haven, die bescherming biedt tegen de invloeden van een steeds onherbergzamer buitenwereld.